

Başa-baş söweşlerde ulanylan urujy ýaraglar (Söweş paltalary)

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 январа, 2025

Başa-baş söweşlerde ulanylan urujy ýaraglar (Söweş paltalary)

BAŞA-BAŞ SÖWEŞLERDE ULANYLAN URUJY ÝARAGLAR (Söweş paltalary)

Güýçlüdir hökümdarlygy bolsa begleriň ýaragy,
Aýpalta hem-de gylyç ýurduň howandar-goragy.

Ýusup Balasagunly (XI asyr)(1)

Türkmenistanda çapýan ýaraglaryň has gadymylary (1980-nji ýylda GTTAAT-yn (Günorta Türkmenistan toplumlaýyn arheologiya agtaryş topary) XIV topary tarapyndan Sumbar derýasynyň jülgesinden, 1981-nji ýylda bolsa Etrek boýundan tapyldy. Soňra gözleg işleri Krasnowodsk belent tekizliginiň we Janagyň (Uzboýdan aňyrdaky gatlakly ýer) çäklerinde geçirildi. Bu ýerde daş asyrynyň, has takygy, irki paleolit döwrüniň (aşel we mustýer) yzlary kesgitlenildi. Jemi 20-ä golaý paleolit düşelgesi ýüze çykaryldy. Olaryň has irkileriniň 200 müňe golaý ýaşy bardyr. Has baý maglumatlar aşaky Uzboýuň jülgesinden toplanyldy. Olar juda özboluşlydyr hem-de Kawkazyň we Ýakyn Gündogaryň medeniýetlerine degişli nusgalardan düýpgöter tapawutlanýar(2).

Aşel medeniýetine degişli gadymy önümler Krasnowodsk belent tekizliginiň günorta çetinden, Ýañaja demir ýol duralgasynyň golaýragyndan ýüze çykaryldy. Şol ýerde iki tarapy ýonulyp bejerilen iri önümler bilen bilelikde, ýerli çakmak daşyndan ýasalan daş paltalaryň birnäçesi tapylan meýdançada ýerleşýär(3).

Käbir çapýan gurallar daş asyrynyň mezolit, irki neolit) has giçki ýadygärliklerindenem tapyldy. Meselem, Jebel gowagyndan

(Günbatar Türkmenistan) tapylan çakmak daş paltasynyň bir tarapy harsaň gabygy bilen örtülipdir; ýüzüniň iki tarapynda-da ulanylyp sürtülmekden galan yzlar bildirýär(4). Bu çapýan gurallaryň hemmesi soňraky agaç saply daş paltalaryň irki görnüşleridir. Olaryň kördürli görnüşleri bolupdyr. Bürünç eýýamynda gulakly guýlan bürünç paltalar peýda bolýar. Türkmenistanyň ýaşajjylarynyň bürünçden ýasalan söweş paltalary ulanandygy şübhesizdir.

Meselem, miladydan öňki II müňýyllyk bilen senelenýän Togalak – 21 ybadathana toplumyndan (Marguş, Günorta Türkmenistan) dykyly paltalar tapyldy. 75-nji belgili otagdan tapylan ýasy paltanyň kütäk ýüzi we şekil berlip ýasalan dykysy bar. Şeýle paltalar Demirgazyk Owganystanda duşýar we olar akkad eýýamynyň ujy naýzaly paltalaryna meňzeşdir. Arheolog W. I. Sarianidi bu gurallaryň döp-dessur dabaralarynda ulanylan bolmagynyň mümkindigini belleýär(5). Döp-dessur dabaralarynyň paltalary Merkezi Aziýanyň bürünç eýýamyna degişli beýleki ýadygärliklerde-de (meselem, Minusin çöketliginde) duşýar. Ýöne L. A. Sokolowanyň pikirçe, ''bu gurallaryň ýarag hökmünde-de ulanylandygyny inkär etmek bolmaz''(6).

''Awesta'' paltalaryň dürli görnüşleri barasynda gürrüň edýär we bu ýaragy Mitranyň ''iň ýeňişli'' ýaragy diýip atlandyrýar:

Elinde ýüz esse ýiti,
Ýüz esse zarply duýulan,
Altyn çayylan ýüzüne,
Sary metaldan guýulan –
Güýçli hem-de ýeňişli
Ýaragy bar dözüme(7).

Düzüjiniň pikirçe, bu setirde gürrüň çüwdesi çekiç (''klewes'') şekilli bürünç palta barada gidýär. Ýöne zyňlyp ulanylýan paltalaram bolupdyr:

Ýüzi gaýtmaz hiç mahal,
Ýüz müň dürli palta bar –
Hudaý tarapyn uçýar,
Hudaý tarapyn urýar(8).

Antik döwründe söweş paltalary giňden ýaýrapdyr. Merkezi Aziýada atly adamlaryň skif eýýamyna degişli mazarlaryndaky ençeme gezek duş gelnen paltalaram muňa şaýatlyk edýär(9). Gerodot (miladydan öňki V asyr) massagetleriň ''...ýaý atyjylarynyňam, naýza atyjylarynyňam aýpalta götermek endigi bar'' diýip belleýär(10).

Parfiýa esgerleriniň ýaraglarynyň içinde söweş paltalarynyň birnäçe görnüşi bolupdyr. Arheolog M. Ý. Masson: ''Parfiýa aýpaltalarynyň paltasy, köplenç, insizje bolupdyr, kähalatlarda uly ölçegde-de ýasalypdyr. Palta gysga we uzyn saplara geýdirilipdir. Paltanyň ''tabar-zagnul'' çüwdesi çekije meňzeş görnüşide bolupdyr. Ol sowudy we tuwulgany deşmek üçin ulanylypdyr. Ony, adatça serdarlar göteripdir. Nusaýyň şahpisint badalarynyň ýüzünde aýpaltanyň iki görnüşiniň şekili bar. Insizräk uly demir aýpalta Köne Nusaýdan tapyldy. Parfiýanyň çekiç şekilli paltalaryna (klewes) Nusaýdan tapylan: kümüşden ýasalyp, daşyna altyn çaýylan we nagyşlanan, owadan aýpalta (tabar – zagnul) görä baha bermek bolar''(11) diýip belleýär.

Nusaýdan tapylan şahpisint badalaryň (miladydan öňki II müňýyllyk)(12) ýüzündäki parfiýa aýpaltalarynyň şekili, paltanyň ýüzi (tygy) ýarymaý şekili aýlawly görnüşiniň bu ýerlerde bolandygy barada aýtmaga mümkinçilik berýär. Şeýle palta orta asyrlarda türki dilli halklaryň hemmesinde ''aýpalta'' ady bilen belli bolupdyr. Gazak alymy T. K. Allanyýazow söweş paltasynyň çekiç şekilli (çekan) görnüşini we aýpaltany birmeňzeş hasaplaýar. Ýöne onuň işiniň sözbaşynda bu iki görnüşiniň tapawutlylygy belleyenýär(13).

Çekiç şekilli palta (çekan) we aýpalta görnüşleri hem-de hyzmaty boýunça düýpgöter tapawutlanan ýaraglardyr. Aýpaltanyň çüwdesi kiçi bolup (ýa-da çüwdesi bolmandyr), onuň demir ýüzi (tygy) ýasy we köplenç, aýlawly (orta asyrlarda – ýarymaý şekilli) bolupdyr. Paltanyň ''çekan'' görnüşiniň çüwdesi çekiç şekilli, ýiti urýan bölegi (ýüzi) bolsa uzyn ýa-da köpgyraňly bolupdyr. Çüwdesi-de, urýan bölegi-de aýlawly bolan ''çekan'' paltalary-da bolupdyr(14). Aýpalta çapýan ýarag hökmünde ulanylypdyr.

Palta Türkmenistanyň ýaşajylary üçin hem mahsus bolupdyr. Ýöne ikinji derejeli ýarag bolanlygyna garamazdan, onuň hemme görnüşleri edebiýatlarda ''söweş paltalary'' diýlip atlandyrylýar. Söweş paltalarynyň orta asyrlarda türki dilli halklaryň durmuşyndaky orny barada harby taryhçy Ý. S. Hudýakow şeýle ýazýar: ''Söweş paltasy uzaga çekýän atly goşun söweşinde has netijeli bolupdyr, käbir toparlar tutuşyp urşanynda, uzyn saply ýarag olaryň hereketlerine päsgel beripdir. Söweş paltasynyň agramynyň ýeňildigi we urgusynyň güýçlüdigi başa-baş söweşlerde ony takyk çenäp, duşmanyň sowudyny deşmäge we uly ýara salmaga mümkinçilik beripdir. Agramlarynyň arasynda tapawut bolmagyna garamazdan, urgynyň düşýän meýdanynyň daralmagynyň hasabyna söweş paltasynyň uruş güýji ýokarlanýar''(15).

Orta asyr çeşmeleri Gündogaryň halklarynyň goşunlarynda giňden ulanylan söweş paltalarynyň käbir görnüşleriniň şu aşakdaky atlaryny getirýär: balta (türki) ýada tişe (pars) – pyýada esgerleriň agyr uly paltasy; çekan (türki) – ýeňil paltanyň ýüzi ýa-da urýan bölegi çür görnüşi; tabarzin (pars) – paltanyň çekana geçen şekili; tabar (pars) – ''çopanlaryň we ýylkybanlaryň ýaragy''(16).

Horasanda, Mawerannahrda, Horezmde ýaýran aýpalta (türki) we najah (pars) aýratyn meşhurlyk gazanypdyr(17). Mübäreksanyň (XIII asyr) belleýşi ýaly: ''Najah – aýpalta, patyşalaryň ýaragydyr. Ol dostlar bilenem, duşmanlar bilenem söweşmek üçin gerekdir. ''Najahy'' serdessäniň ýerine ulanyp, dosty onuň kütäk tarapy bilen urýarlar (ýaryşlar geçirilende. – Ö. G.) duşmany bolsa, ýüzi bilen urýarlar...''(18).

Türkmenlerde söweş paltalary tä XVII asyryň ahryna çenli ulanypdyr. Ondan soňky döwürlere degişli ýazgylarda biz olar barada hiç hili maglumata duşmadyk. Ýaragyň ýetmezçilik etmegi sebäpli, adaty paltalar XX asyryň başlaryna çenli ulanylanlygyna garamazdan, ýaragyň bu görnüşi, megerem, agyr gorag enjamlary bilen bilelikde ýitip gidendir.

■ Edebiýat bellikler:

1. Balasagunskiý Ýu. Blagodatnoýe zdaniýe / Perew. S.N.Iwanowa. – M., 1983. S. 179.
2. Lýubin W. Otkrytiýe rannego paleolita w Priatreçýe i žanake // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1983 No:1. S.22-24; Stoýanki perwobytnogo çeloweka // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1982. N:1. S.16.
3. Wişnýaskiý L. B. Paleolitiçeskiýe rubila w Turkmenii // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1989. No: 2.S.11; Kurbansahatow K. Sledy drewnogo çeloweka w Turkmenistane // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1987. No: 2 s.19.
4. Iwanowa W. G., Grigorýewa A. Z. Opisaniýe sledow srabotannosti, obnarufennyh pod mikroskopom na kremnewyh orudiýah iz peşery Džebel//Trudy ÝUTAKE. – Aşhabad, 1956. T. VII. S. 232.
5. Sarianidi W. I. Drewnosti strany Marguş. – Aşhabad, 1990. S. 145.
6. Sokolowa L. A. Oružiýe plemen epohi bronzы Minusinskoý kotlowiny //Woýennaýa arheologiýa. Oružiýe i woýennoýe delo w istoriçeskoý i sosialnoý perspektiwe. Materialy mefdunarodnoý konferensii. – SPb, 1998. S. 49.
7. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i primeç. I. W. Raka. – SPb, 1998. S.296.
8. Şol ýerde S. 305.
9. Kubarýew W. D. Drewniýe izwaýaniýa Altaýa (Olennyýe kamni). – Nowosibirsk, 1979. S. 65-66.
10. Dowatur A. I., Kallistow D. P., Şişowa I. A. Narody našey strany w ''Istorii'' Gerodota. Teksty. Perewod. Kommentariý. – M., 1982. S. 93.
11. Masson M. E. Narody i oblasti ýufnoý çasti Turkmenistana w sostawe Parfýanskogo gosudarstwa//Trudy ÝUTAKE. – Aşhabad, 1955. T. V. S. 44.
12. Masson M. E., Pugaçenkowa G. A. Parfýanskiýe ritony Nisy. – Trudy ÝUTAKE. – Aşhabad, 1959. T. I. V. S.184.
13. Allaniýazow T. K. Woýennoýe delo kočownikow Kazahstana. – Almaty, 1998. S. 46.
14. Glosek M. K. woprosu o srednewekowych çekanah // Woýennaýa arheologiýa... S. 192-193; Kubarýew W. D. Görkezilen iş. S. 63.

15. Hudýakow Ý. S. Wooruženiýe ýeniseýskih kyrgyzow VI-XII w.w. Nowosibirsk, 1980. S. 64.
16. Ýunusow A. S. Istoriýa woýennogo dela w Azerbaýdžane w IX – načale XIII ww. – Awtoref. diss. kand.istor.nauk. – Baku, 1986. S.12.
17. Agadžanow S. G. Gosudarstwo Seldžukow i Srednýaya Aziya w XI-XII ww. M., 1991. S.151.
18. Mubarakşah Ş. Abad al-harb wa-ş-şudžaat (Prawila wedeniya woyny i mužestwo).- Duşanbe, 1997.S.162.

Öwez GÜNDOGDYÝEW, ''AZIÝANYŇ GERÇEKLERI'' Aşgabat -2012.

Taryhy makalalar